

УДК 351

В. В. КАРПЕНКО

УРАХУВАННЯ ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ В ПРОЦЕСІ КОМПЛЕКСНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Обґрунтовано підходи щодо врахування гендерного аспекту у процесі розробки заходів комплексного розвитку сільських територіальних громад і визначення сукупності механізмів упровадження гендерної політики в сільській місцевості на сучасному етапі.

The article covers grounds for integrating the gender aspect into the process of developing the means for complex development of rural territorial communities. The article also identifies the tools for implementing gender policy in rural areas in the current context.

Ключові слова: гендерна політика, механізми формування та реалізації гендерної політики в сільській місцевості, комплексний розвиток, сільська територіальна громада.

Сучасний стан розвитку сільських територій в Україні знаходиться в глибокій кризі, що призводить до поступового обезлюднення в середньому 19 сільських поселень щороку. Чисельність сільських мешканців за останні 15 років скоротилася на 1,8 млн (12 %), причому смертність на 37 % є вищою, ніж у міських поселеннях. Чисельність дітей шкільного віку в сільській місцевості скоротилася на третину й складає лише 1,3 млн осіб. За межею бідності знаходиться 15,5 % загальної кількості селянських господарств. У 25 % сукупні витрати не перевищують рівень прожиткового мінімуму. За демографічними прогнозами, якщо збережеться така ситуація до 2020 р., частка сільських районів гострої демографічної й поселенської кризи може перевищити 50 % їхньої кількості при третині – у 2008 р. [11].

Саме тому розвиток сільської місцевості є одним із найгостріших питань, якому протягом останнього часу приділяють особливу увагу уряд і Верховна Рада України. Можливі механізми вирішення зазначених проблем стали предметом розгляду парламентських слухань за тематикою: “Сучасний стан та перспективи розвитку сільського господарства й харчової промисловості України” та прийняття відповідної постанови від 6 квітня 2009 р. №1240-VI. На виконання зазначеної постанови Верховної Ради України Міністерством аграрної політики України розроблено та оприлюднено низку нормативно-правових актів, серед яких проект закону України “Про аграрний туризм та агротуристичну діяльність”, проект постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі”, проект закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України” (щодо оподаткування особистих селянських господарств), проект розпорядження Кабінету Міністрів України

“Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року” та інші.

Запропоновані урядом країни заходи направлено на вирішення найгостріших проблем розвитку сільських громад, зокрема таких, як відсутність мотивації до праці, безробіття, трудова міграція, бідність і занепад соціальної інфраструктури. Проте ці заходи не повною мірою враховують гендерні аспекти зазначених проблем: адже тільки за останні 18 років кількість сільських магазинів скоротилася на 75 % (45,4 тис.), закладів громадського харчування на 59 % (10,8 тис.), дитячих дошкільних закладів на 29 % (3,6 тис.), загальноосвітніх шкіл на 8,6 % (1,3 тис.), закладів культури на 21 % (4,4 тис.), фельдшерсько-акушерських пунктів на 8 % (1,3 тис.).

Усе це вкрай негативно впливає на взаємовідносини між чоловіком і жінкою в сімейних стосунках, розподілі домашньої роботи, вихованні молоді тощо. Так, за даними Інституту аграрної економіки, догляд за особистим підсобним господарством займає в сільських жінок щодня приблизно 2,5-3 годин. А в разі збільшення площ присадибних ділянок і поголів'я худоби в особистому секторі трудовий внесок жінок у підсобне господарство зростає до 160 робочих днів [1, с. 36]. Такі диспропорції є помітними й при аналізі офіційної зайнятості: серед безробітних у сільській місцевості більшість – жінки (фемінізація бідності). При цьому закономірність підвищення ризику бідності для самотніх жінок починає простежуватися з настанням пенсійного віку (19,8 % серед жінок проти 13,8 % серед самотніх чоловіків). А у віці після 75 років вона набуває чітко вираженої тенденції: серед самотніх жінок після 75 років рівень бідності майже вдвічі перевищує аналогічне значення по самотніх чоловіках цієї вікової категорії (26,8 % проти 13,9 %) [7].

Проблемам формування й упровадження гендерної політики в Україні присвячено праці відомих українських науковців і громадських діячів, серед яких Є. Бедрій [1], В. Близнюк, Т. Василевська [3], Ю. Галустьян [4], Г. Герасименко [5], І. Голубєва, В. Гошовська, Н. Грицяк [3; 6], Л. Кобелянська, Л. Колос, О. Кулачек, К. Левченко, Е. Лібанова [1; 7], О. Макарова [9], Т. Мельник, В. Олійник, М. Пірен [3], М. Попов, Н. Чухим та ін.

Однак у даних роботах не було зроблено ґрунтовного аналізу механізмів урахування гендерних особливостей у процесі комплексного розвитку сільських громад.

Метою статті є обґрунтування підходів щодо врахування гендерного аспекту у процесі розробки заходів комплексного розвитку сільських територіальних громад і визначення сукупності механізмів упровадження гендерної політики в сільській місцевості на сучасному етапі.

Поняття “гендер” (англійською мовою “gender”) прийшло в обіг у науку державного управління із соціології, де воно визначає соціальну стать людини на відміну від біологічної статі (sex).

Аналізуючи праці дослідників, гендер узагальнено можна охарактеризувати як соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості людини в усіх сферах життєдіяльності, особливо освіти, професійній діяльності, розподілі сімейних ролей і репродуктивній поведінці, доступі до влади тощо. Іншими словами, це сучасна концепція рівності чоловіків і жінок на основі партнерських взаємовідносин.

У свою чергу, гендерна політика – це утвердження партнерства статей у визначенні та втіленні політичних цілей і завдань та методів його досягнення в діяльності політичних структур – держави, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань [3, с. 234].

Зазначимо, що Україна підписала всі міжнародні документи щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а саме: Декларацію щодо рівності жінок і чоловіків 1988 р., Пекінську декларацію й Платформу дій 1995 р., Декларацію Тисячоліття ООН 2000 р., документи Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН із питань гендерної рівності 2000 р. та ін. У листопаді 2001 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України “Про попередження насильства в сім’ї”, а вже у вересні 2005 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України № 2866-IV “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. за № 1834 було затверджено “Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006 – 2010 роки”. Відповідно до Закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, Указу Президента України від 26 липня 2005 р. № 1135 “Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, постанови Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2006 р. № 504 “Про проведення гендерно-правової експертизи”, Міністерство юстиції проводить гендерно-правову експертизу чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів в усіх сферах законодавства, що стосується прав і свобод людини.

Ці та інші нормативно-законодавчі акти створюють ґрунтовну базу для розбудови України як демократичної держави, забезпечуючи рівність прав і свобод для осіб різних статей. Разом із тим, проблеми гендерної нерівності залишаються актуальними як у сучасному суспільному розвитку України, так і в міжсімейних відносинах.

Не вдаючись до детального аналізу порушень принципу рівності між чоловіками і жінками в соціальному розподілі в цілому по нашій країні, акцентуємо увагу на дослідженні гендерного аспекту в сільській місцевості, а саме: спробуємо навести характеристику життя сільської родини, розпочавши з ролі жінки. За давньою патріархальною традицією, через крайню економічну нужденність, жінка вимушена займатися всім домашнім господарством самотужки (готуванням їжі, пранням (і частіш за все не автоматично, а власноруч), прибиранням), у більшості випадків сама обробляє город, годує та доглядає худобу та ін. Крім того, велике навантаження припадає на продуктивну та репродуктивну працю: увага дітям і роботі (якщо працює). А також для забезпечення родини всім необхідним надлишок сільськогосподарської продукції вивозить на продаж на міський ринок.

Традиційно, що роль чоловіка – працювати та утримувати сім’ю матеріально, допомагати по господарству. Та гендерний аналіз підтверджує, що є низка сільських родин, в яких ролі не завжди відповідають традиційним уявленням про них. На прикладі сім’ї, що мешкає недалеко від Києва, спостерігаємо ситуацію, коли жінка працює головою сільської ради, тобто є на рівні прийняття рішення у громаді, отримуючи при цьому відповідну заробітну плату, успішно здійснює репродуктивну діяльність, а саме: виховує дітей, поряється по господарству, працює вдома й на

городі, а її чоловік (на даний час тимчасово безробітний) при цьому вважає нижчим своєї гідності зробити щось по господарству. Наведений приклад є дуже типовим для українського села.

Протягом тривалого часу проекти, які працюють над розвитком сільських громад, запрошуючи сільських жінок (зокрема керівників і лідерів місцевих програм та проектів) на виїзні тренінги, чують у відповідь: “Вибачте, я не можу, мене не відпускає чоловік, бо ні на кого залишити домашнє господарство...”. Майже неприродним і неприйнятним для чоловіка в селі вважається також його перебування в декретній відпустці по догляду за дитиною до трьохрічного віку або під час хвороби. Саме тому одним із важливих аспектів при гендерному підході в сільській місцевості є руйнування стереотипів розподілу праці на “чоловічу” та “жіночу”, адекватна культурна та суспільно-економічна оцінка такої діяльності.

Разом з тим “концепція гендеру ставить у центр проблеми не жінок, а відносини між статями. Гендерні проблеми – це перш за все проблеми соціальні, тобто проблеми не тільки жінок, а й чоловіків, проблеми всього суспільства” [10, с. 257]. Так, можна констатувати й інші аспекти гендерної особливості сільського розвитку: тривалість життя чоловіків в Україні на 10 – 12 років є меншою, ніж жінок (а порівняно з розвинутими країнами – меншою на 15 років). Чоловіки, на відміну від жінок, частіше зазнають трудового каліцтва. Як це не парадоксально, але чоловіки складніше адаптуються до змін способу життя й відповідно зміни соціального статусу (а тому й частіше стають жертвами суїциду, хворіють на алкоголізм, особливо прихований) [4]. Усе це та інші численні причини призводять до різкого погіршення здоров’я, зокрема репродуктивного, у чоловіків.

Гендерний аналіз не зводиться тільки до розгляду взаємовідносин статей і розподілу відповідних ролей у відтворенні населення. Гендерні відносини є однією з основ усієї сукупності соціально-культурного середовища, державно-суспільного устрою, методів і механізмів прийняття управлінських рішень, впливають на звичаї, мову, мистецтво, навіть на методи ведення особистого селянського господарства, тобто обробіток землі та догляд за тваринами.

Досліджуючи гендерний аспект, потрібно враховувати відмінність у ставленні до жінки в межах традиційної (переважно в сільській місцевості) національної культури та сучасної культури – урбанізованої й модернізованої. Саме в селах “становище та суспільна роль жінки не були її власним вибором, а терпіння та покора долі були невід’ємними рисами її поведінки (йшлося лише про різний ступінь прояву цих рис у різних культурах). Жінка могла займати шановане, але чітко відведене їй місце. Повага до неї не тільки не стверджувала рівність і рівновартість жінки й чоловіка, але й підкреслювала її специфічні функції в розподілі сімейних і суспільних обов’язків і царин діяльності” [10, с. 349]. Незважаючи на це, на сьогодні в сільських громадах саме жінки частіш за все виступають рушійною силою багатьох змін, показують приклад активності, розв’язання тих чи інших проблем, вирішення важких конфліктів у сім’ї та громаді, стимулюють до навчання, саморозвитку, творчості, благодійності тощо.

Одним із ключових питань гендерної політики є аналіз дотримання гендерної рівності. Н. Грицяк виокремлює чотири виміри гендерної рівності як ідеологічного

компоненту державної політики та державного управління:

- права людини як універсальний стандарт політичних, громадянських, економічних, соціальних і культурних прав і свобод для жінок та чоловіків (які закріплені в Конституції України, міжнародних актах і підлягають беззаперечному дотриманню);

- права людини як права жінок – визнання специфіки (або відмінності) статі, що лежить в основі всього комплексу прав людини;

- свободи, права, обов'язки як основні елементи конституційного статусу громадянина;

- рівні можливості як відображення адекватності; ступінь реалізації та ступінь гарантованості стандарту рівності, що закріплені в Конституції й законодавстві [6].

Однак, досліджуючи рівність можливостей жінок і чоловіків, потрібно бути дуже обережним, оскільки, як зазначає О. Макарова, “в житті у представників різних груп можливості різні. І якщо уряд прагне покращити шанси будь-яких категорій населення (жінок, молоді, етнічних меншин) і своїми діями забезпечує для них привілеї, то фактично він обмежує свободу інших. Лозунг абсолютної рівності практично недосяжний, а рівний розподіл благ може бути забезпечений тільки в умовах жорсткого пригнічення волі” [9, с. 213].

Крім загальнодержавних заходів сприяння досягненню гендерної рівності наведемо заходи, які мають бути враховані у процесі комплексного розвитку на рівні кожної сільської громади:

- сприяння розвитку малого та середнього підприємництва, зокрема створення сприятливих умов для жіночого та сімейного підприємництва;

- упровадження кредитної кооперації, системи міні-кредитів банківської системи, спрямованих на створення та розвиток малого підприємництва;

- підтримка розвитку переробних підприємств у сільських громадах, у першу чергу сільськогосподарського напрямку, в яких переважно працюють жінки та молодь;

- розвиток системи соціально-побутового та культурного обслуговування в сільських громадах, догляду за дітьми дошкільного віку, підтримку груп позашкільного виховання на базі шкіл, а також спортивних секцій, що сприятиме вивільненню жіночого часу для працювання, збільшенню доходів сільських сімей;

- розвиток системи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, що сприятиме наданню сервісних сільськогосподарських послуг, збільшенню закупівельної ціни на вироблену продукцію власниками особистих селянських господарств тощо.

Ще одним із механізмів гендерно-правової експертизи й інструментів урахування гендерного аспекту для комплексного розвитку сільських територіальних громад є впровадження гендерного аналізу бюджету громади. Уперше гендерний аналіз бюджету було застосовано В. Купрієм для Херсонщини, який дав змогу об'єктивно оцінити залежність гендерної рівності в регіоні від розподілу доходів і видатків обласного бюджету.

Зазначимо, що гендерний аналіз бюджету не означає виокремлення статей видатків за ознакою фізіологічної статі. “Ідея в тому, щоб визначити “вузькі” дискримінаційні положення для реалізації рівних можливостей чоловіків та жінок”

[10, с. 261]. Тобто формування гендерно орієнтованого бюджету повинно відбуватися не на користь окремої статі, а всього населення в цілому, оскільки через покращання становища жінок і чоловіків збільшується їхній внесок у місцеве виробництво, відповідно покращується рівень життя кожної сім'ї, загальна суспільна ситуація в сільській громаді.

Аналізуючи бюджет щодо його гендерної орієнтації, виокремлюють такі напрямки:

- адресні, гендерно обґрунтовані витрати;
- витрати на забезпечення рівного права у сфері зайнятості;
- не пов'язані безпосередньо з рішенням гендерних проблем загальні бюджетні витрати, які оцінюються з точки зору їхнього впливу на чоловіків/жінок, хлопців/дівчаток [10, с. 262].

Тренерська група Програми “Демократизація України” зазначає, що в результаті застосування різних технологій гендерного аналізу бюджетів і планів соціально-економічного розвитку громади можна побачити на прикладі життя хлопчика та дівчинки від народження до старості й оцінити, наскільки рівнозначно громада спроможна забезпечити потреби на всіх етапах життя, тобто як саме можна планувати розвиток й бюджет громади, спираючись на гендерні підходи. По-іншому гендерно чутливий бюджет дає можливість мешканцям громади бути впевненими в раціональності витрачання ресурсів саме на ті категорії населення, що мають потреби, з урахуванням розвитку села [10, с. 261].

На практиці, гендерно орієнтований розвиток не означає штучну рівність чоловіків і жінок у групах щодо формування планів, програм розвитку, а всебічне залучення на всіх етапах мобілізації та розвитку громади представників усіх груп та інтересів: дівчат і хлопців, жінок і чоловіків, дідухів і бабусь, людей з обмеженими фізичними можливостями тощо [8]. Тільки надавши можливість різним групам та верствам сільської громади висловлювати та відстоювати свою позицію, можна сформувати пріоритети, розробити програми та заходи, які будуть урахувати гендерну рівність.

Результати гендерних аналізів, проведених у сільських громадах і малих містах України [2; 10, с. 263], оприлюднюють додаткові проблеми у процесі впровадження гендерних аспектів, серед яких:

- низький рівень усвідомлення необхідності врахування гендерних підходів на рівні прийняття рішень керівниками сіл, місцевих проектів та організацій, а відповідно, й фактор ризиків, спричинений ігноруванням даних питань;
- низький рівень готовності сільських мешканців брати участь у представленні та лобюванні інтересів чоловіків і жінок сільських регіонів;
- відсутність державних програм гендерної інтеграції для сільських мешканців;
- упереджене ставлення до теми в розрізі “гендер-церква”;
- прихована жіноча, а також чоловіча міграція, відтік жінок і чоловіків працездатного віку в країни ЄС та СНД (переважно – Росію), що призводить до руйнування сімей, неналежного виховання дітей, алкоголізму, наркоманії, зростання злочинності тощо.

Цікавим є той факт, що гендерний розрив у рівні оплати праці в Україні є

найменшим у сільському та лісовому господарстві й пов'язаних із ними послугах (до 10 %), рибному господарстві, роздрібній торгівлі, охороні здоров'я та соціальній допомозі (у межах 10 – 15 %). Але пов'язано це в першу чергу з тим, що саме для цих видів економічної діяльності типовими є найнижчі рівні заробітної плати як для жінок, так і чоловіків. Водночас у високооплачуваних видах економічної діяльності (фінансова діяльність, колективні, громадські послуги, промисловість тощо) середньомісячна зарплата жінок склала від 60 до 65 % заробітної плати чоловіків [5]. Аналізуючи показники жіночої працевлаштованості, варто зазначити, що в Україні частка безробітних жінок від загальної кількості безробітних складає приблизно 70 %, більшість з яких працездатного віку (30 – 50 років) і мають вищу чи середню освіту.

Узагальнюючи вищенаведений аналіз гендерного аспекту в комплексному розвитку сільських громад, можна зазначити таке.

Застосовуючи сукупність механізмів реалізації гендерної політики в сільській місцевості, потрібно використовувати найсучасніші наукові напрацювання, а також урахувати специфіку умов і культури життя сільського населення. Тобто, досліджуючи та розробляючи конкретні практичні заходи щодо врахування гендерного аспекту в процесі комплексного розвитку сільських територіальних громад, мають застосовуватися як загальні механізми гендерної політики (інформаційно-науковий, правовий, інституційний, кадровий, фінансово-економічний тощо), а також спеціальні механізми, адаптовані для сільських громад (гендерна експертиза проектів місцевих актів, гендерна статистика та звітність, гендерна освіта, моніторинг гендерних показників тощо).

Урахування гендерних аспектів у процесі комплексного розвитку сільських територіальних громад має носити обов'язковий характер. Взаємовідносини між статями в суспільстві й сім'ї, особливості жіночої та чоловічої психології й фізіології, забезпечення рівності прав і можливостей незалежно від статі мають бути враховані в розробці державних та місцевих програм розвитку сільських громад. Відповідне місце має бути надане освітньому напрямку, формуванню дієздатної системи дошкільного та шкільного виховання, можливостям отримання сільськими дітьми середньої спеціальної та вищої освіти, розробці та впровадженню заходів стимулювання повернення кваліфікованої молоді в село.

Формуючи програми та плани розвитку сільських громад, бюджетів сільських рад, потрібно передбачати проведення їх гендерного аналізу. Крім того, особливо важливим є сприяння розвитку малого та середнього підприємництва (у тому числі переробних підприємств сільськогосподарської продукції), кредитної та обслуговуючої кооперації, програм міні-кредитів банківських установ, системи соціально-побутового та культурного обслуговування в сільських громадах. Урахування позицій усіх груп і верств населення забезпечує передумови сталого розвитку сільських територій.

Стан розвитку особистих селянських господарств суттєво залежить від жіночої праці. Підвищення теоретичних знань і практичних навичок з обробітку землі, догляду за худобою та птицею значно підвищить прибутковість сектору аграрного виробництва. Зважаючи на те, що частка особистих селянських господарств у сільськогосподарському виробництві з деяких видів продукції сягає 90 %, потрібно передбачати врахування гендерного підходу для проведення спеціалізованих тренінгів у сільських громадах.

Розробка практичних механізмів урахування гендерної політики в комплексному розвитку сільських територіальних громад потребує подальшого ґрунтовного наукового дослідження.

Література:

1. Гендерні аспекти бідності в Україні / [Е. М. Лібанова, В. М. Новіков, Н. П. Сітнікова та ін.] // Реалізація Цілей Розвитку Тисячоліття ООН в Україні : подолання бідності та підвищення життєвого рівня населення ; за ред. д.е.н., проф. В. М. Новікова. – К. : НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ. – 2004. – С. 32–36.
2. Гендерний аналіз розвитку проєктів Міжнародної Благодійної Фундації “Хайфер Проджект Інтернешнл”. – Режим доступу : www.heifer.org.ua
3. Гендерні аспекти державної служби : [монографія] / [М. Пірен, Н. Грицяк, Т. Василевська та ін.] ; за заг. ред. Б. Кравченка. – К. : Основи, 2002. – 335 с.
4. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства [Г. Алексеєва, О. Балакірева, В. Бондаровська та ін.] ; Канадське агентство міжнародного розвитку ; Посольство Канади в Україні ; Канадсько-український гендерний фонд; Український ін-т соціальних досліджень ; Т. Тележенко (ред.). – 2 вид., доп., уточ. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2003. – 129 с.
5. Герасименко Г. В. Гендерні аспекти безробіття в Україні / Г. В. Герасименко : Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – Тернопіль : Економічна думка. – 2004. – С. 172–173.
6. Грицяк Н. Гендерна рівність як конституційно-правова та державно-управлінська категорія / Н. Грицяк // Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (28 травня 2004 р., Київ). – К. : Вид-во НАДУ. – 2004. – Т. 1. – С. 143–144.
7. Демографічні чинники бідності : [монографія] / Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України ; Державний комітет статистики України ; Український центр соціальних реформ ; Фонд народонаселення ООН ; [Е. М. Лібанова (ред.)]. – К., 2009. – С. 132–135.
8. Економічний розвиток громади. – 2006. – № 2. – Режим доступу : <http://www.ced.org.ua/ukr/magazines/2/C12.doc>
9. Макарова О. В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки / О. В. Макарова. – К. : Ліра-К, 2004. – С. 312–321.
10. Посібник з розвитку громад: Практ. порадник для небайдужих / [Л. О. Єльчева, І. М. Ібрагімова та ін.]. – К. : ЛАТ & К, 2007. – 458 с.
11. Розпорядження Кабінету Міністрів України. Проєкт. “Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року”. – Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/page/?8781>

Надійшла до редколегії 18.03.2010 р.